

প্রথম গোট

উন্নয়নৰ নীতিসমূহ আৰু অভিজ্ঞতা
(1947–90)

স্বাধীনতাৰ প্ৰাক্ কালৰ পৰা দেশখনে বাছি লোৱা পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ পথেৰে চাৰি শতিকা অতিক্ৰম কৰালৈকে ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ অৱস্থা সম্পৰ্কে এই খণ্ডৰ অধ্যায় দুটাত এটা সাধাৰণ আভাস পাম। পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ পথ বাছি লোৱাৰ অৰ্থ এয়ে যে ভাৰত চৰকাৰে পৰিকল্পনা আয়োগ স্থাপন আৰু পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ ঘোষণা আদিৰ লেখীয়া বিভিন্ন পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হৈছিল। এই খণ্ডটোত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ উদ্দেশ্যাবলী আৰু পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতাসমূহৰ সমালোচনাত্মক মূল্যায়নৰ এটা সাধাৰণ আভাস অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

প্রথম অধ্যায়

প্ৰাক্ স্বাধীনতা কালৰ ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থা

এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পিছত, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে—

- ভাৰতৰ স্বাধীনতাৰ বৰ্ষ -1947 চনৰ, ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব।
- ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ অনুন্নয়ন আৰু স্থিৰতাৰ কাৰকসমূহ বুজি পাব।

“ভাৰতবৰ্ষ হ’ল আমাৰ সাম্ৰাজ্যৰ কেন্দ্ৰ বিন্দু। এই সাম্ৰাজ্যই ইয়াৰ কৰ্তৃত্বাধীন আন কোনো অংশ হেৰুৱালে আমি তিষ্ঠি থাকিম, কিন্তু আমি ভাৰতবৰ্ষক হেৰুৱাব লাগিলে আমাৰ সাম্ৰাজ্যৰ বেলি ডুবিব।”— *ভিক্টৰ আলেকজেণ্ডাৰ ব্ৰুছ, দি ভিক্টৰি অৱ ব্ৰিটিছ ইণ্ডিয়া 1948, Victor Alexander Vruce, The Victory of British India in 1984*

1.1 সূচনা (Introduction) :

ভাৰতীয় অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন নামৰ পুথিখনিৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে স্বাধীনতা লাভৰ পিছত সম্প্ৰতি ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ মূল বৈশিষ্ট্য আৰু ইয়াৰ উন্নয়ন সম্পৰ্কে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক অৱগত কৰোৱা। অৱশ্যে দেশখনৰ অৰ্থনীতিৰ বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ সম্ভাৱনাৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ লগতে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে ইয়াৰ অতীত সম্পৰ্কে জনাটোও প্ৰয়োজনীয়। এতেকে, প্ৰথমতে আমি ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাক্ স্বাধীনতা কালৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি স্বাধীনতাৰ পৰৱৰ্তী কালত কেনে ধৰণৰ চিন্তাৰ ভিত্তিত দেশখনৰ উন্নয়নৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন ধৰণৰ কৌশলসমূহ গঢ়ি উঠিছিল সেই সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰোঁহক।

সাম্প্ৰতিক কালৰ ভাৰতীয় অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাটো এদিনতে সৃষ্টি হোৱা নাই। ইয়াৰ শিপাবোৰ ইতিহাসত, বিশেষকৈ 1947 চনৰ 15 আগষ্টত ভাৰতবৰ্ষই স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ আগৰ প্ৰায় দুশ বছৰ ধৰি চলি থকা ইংৰাজ শাসনকালত সোমাই আছে। ইংৰাজসকলৰ সাম্ৰাজ্যবাদী শাসনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য আছিল ভাৰতবৰ্ষক ইংলেণ্ডত

দ্ৰুতভাৱে সম্প্ৰসাৰিত আধুনিক উদ্যোগৰ ভিত্তি স্থাপনৰ বাবে সাৰ-পানী যোগোৱা দেশ এখনলৈ অৱনমিত কৰা। বিগত ছয়টা দশকত ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাই যি ধৰণৰ আৰু পৰ্যায়ৰ উন্নয়ন লাভ কৰিছে তাৰ মূল্যায়নৰ বাবে শোষণমুখী সম্বন্ধটো বুজাৰ প্ৰয়োজন।

1.2 ঔপনিৱেশিক শাসনত নিম্ন স্তৰৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন (Low Level of Economic Development under the Colonial Rule):

ইংৰাজসকলৰ আগমনৰ আগতে ভাৰতবৰ্ষত এক স্বাধীন অৰ্থব্যৱস্থাই বিৰাজ কৰিছিল। কৃষিয়েই অধিকাংশ ভাৰতীয়ৰ জীৱিকাৰ প্ৰধান উৎস আছিল যদিও বিভিন্ন ধৰণৰ নিৰ্মাণ কাৰ্য দেশখনৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য আছিল। ভাৰতবৰ্ষ বিশেষকৈ কপাহ আৰু ৰেচমৰ বস্ত্ৰশিল্প তথা বিভিন্ন ধাতু আৰু মূল্যবান মণি আদিৰ দৰে হস্তশিল্পত বিখ্যাত আছিল। সেই সামগ্ৰীসমূহৰ কাৰু-কাৰ্য আৰু উৎপাদনত ব্যৱহৃত কেঁচামালৰ উন্নত মানৰ বাবে সমগ্ৰ বিশ্বতে ইহঁতে বজাৰ লাভ কৰিব পাৰিছিল।

কক্ষ 1.1 : বঙ্গদেশৰ বস্ত্ৰশিল্প (Textile Industry in Bengal)

মচলিন এবিধ কপাহী কাপোৰ। ই পোন প্ৰথমে বঙ্গদেশত বিশেষকৈ সাম্প্ৰতিক বাংলাদেশৰ ৰাজধানী চহৰ ঢাকা (প্ৰাক্-স্বাধীনতা কালত ডাক্ষা বুলি উচ্চাৰণ কৰা হৈছিল) আৰু ইয়াৰ ওচৰে-পাঁজৰে উৎপাদিত হৈছিল। অতি উত্তম কপাহী কাপোৰ বুলি ‘ডাক্ষায়া মচলিন’য়ে সমগ্ৰ বিশ্বতে সমাদৰ লাভ কৰিছিল। মচলিন কাপোৰৰ আটাইতকৈ মসৃণ বিধক মলমল বুলি কোৱা হৈছিল। কেতিয়াবা বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীসকলে এই কাপোৰক মলমল চাহী বা মলমল খাচ নামেৰে অভিহিত কৰিছিল। ইয়াৰ অৰ্থ আছিল যে এনে কাপোৰ ৰাজপৰিয়ালৰ লোকসকলে পৰিধান কৰিছিল অথবা তেওঁলোকৰ বাবেহে এনে কাপোৰ উপযুক্ত আছিল।

ভাৰতবৰ্ষৰ ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে অনুসৰণ কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহে ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ উন্নতি কৰাতকৈ ব্ৰিটিছসকলৰ আৰ্থিক স্বার্থৰ সুৰক্ষা আৰু অগ্ৰগতিত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এনেধৰণৰ নীতিবোৰে দেশখনক ইংলেণ্ডলৈ কেঁচামালৰ যোগানকাৰী আৰু ইংলেণ্ডত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ গ্ৰাহকত পৰিণত কৰি ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ সংগ্ৰথনলৈ এক মৌলিক পৰিৱৰ্তন আনিছিল। স্পষ্টতঃ ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে ভাৰতবৰ্ষৰ জাতীয় তথা জনমূৰি আয় গণনাৰ বাবে কেতিয়াও আন্তৰিকতাৰে প্ৰচেষ্টা হাতত লোৱা নাছিল। এই ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত পৰ্যায়ত চলোৱা কিছুমান প্ৰচেষ্টাৰ ফলাফল আছিল পৰস্পৰ-বিৰোধী আৰু অসংলগ্ন। দাদাভাই নৌৰজী (Dadabhai Naoroji), উইলিয়াম ডিগ্‌বি (William Digby), ফিণ্ডলে চিৰাচ্ (Findlay Shirras), ভি. কে. আৰ. ভি. ৰাও (V.K.R.V. Rao) আৰু আৰ. চি. দেশাই (R.C. Desai) আদি এনেধৰণৰ

উল্লেখযোগ্য গণনাকাৰী সকলৰ ভিতৰত ৰাওয়ে কৰা গণনাকে ঔপনিৱেশিক শাসনকালত ভাৰতৰ জাতীয় তথা জনমূৰি আয়ৰ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ গণনা হিচাপে ধৰা হয়। সি যি কি নহওক, বেছিভাগ অধ্যয়নতে দেখা গৈছে যে কুৰি শতিকাৰ প্ৰথমৰ্ধত দেশখনৰ মুঠ প্ৰকৃত উৎপাদনৰ বৃদ্ধি দুই শতাংশ (2%) তকৈ কম আছিল আৰু বছৰি জনমূৰি আয়ৰ বৃদ্ধি আছিল মাত্ৰ আধা (0.5%) শতাংশ।

1.3 কৃষি খণ্ড (Agricultural Sector) :

ইংৰাজ ঔপনিৱেশিক শাসনকালত ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থনীতি মূলতঃ কৃষিভিত্তিক হৈয়ে আছিল। দেশখনৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় 85 শতাংশ লোকেই বিশেষকৈ গ্ৰামাঞ্চলত বাস কৰিছিল আৰু তেওঁলোকে প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে কৃষিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। ইমান সৰহ সংখ্যক লোকৰ জীৱিকাৰ উপায় হোৱা সত্ত্বেও কৃষিখণ্ডই স্থিৰতাৰত ভুগিছিল আৰু প্ৰায় সঘনাই ইয়াৰ অৱনতি ঘটিছিল। কৃষিৰ

কক্ষ 1.2 : প্ৰাক্ ব্ৰিটিছ যুগত ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষি (Agriculture during Pre-British Period)

ফৰাচী দেশীয় ভ্ৰমণকাৰী বাৰ্ণিয়াৰ (Bernier) য়ে সোতৰ শতিকাৰ বঙ্গদেশৰ বিৱৰণ দিছে এনেদৰে— “দুবাব ভ্ৰমণ কৰি বঙ্গদেশ সম্পৰ্কে মই আহৰণ কৰা জ্ঞানে মোক বিশ্বাস কৰাই যে ই ইজিপ্ততকৈ চহকী। ই প্ৰচুৰ পৰিমাণে কপাহ, ৰেচম, ধান, চাউল, চেনি আৰু মাখন ৰপ্তানি কৰে। নিজৰ ভোগৰ বাবে ই প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ গম, শাক-পাচলি, বিভিন্ন শস্য, কুকুৰা, হাঁহ, ৰাজহাঁহ উৎপাদন কৰে। ইয়াত অশেষ পৰিমাণৰ গাহৰিৰ জাক, ভেড়া আৰু ছাগলীৰ জাক আছে। বিভিন্ন ধৰণৰ মাছ ইয়াত প্ৰচুৰ পৰিমাণে পোৱা যায়। নৌ-জাহাজৰ চলাচল আৰু জলসিঞ্চনৰ বাবে অসীম শ্ৰমেৰে অতীত কালত গঙ্গা নদীৰ পৰা খন্দা ৰাজমহলৰ পৰা সাগৰলৈকে অসংখ্য খাল আছে।

- সোতৰ শতিকাত আমাৰ দেশৰ কৃষিৰ সমৃদ্ধিৰ কথা মন কৰা। ইয়াৰ লগত প্ৰায় দুশ বছৰ পিছত ইংৰাজসকলে আমাৰ দেশ এৰি যোৱাৰ সময়ত কৃষিৰ স্থিৰতা ৰিজাই চোৱা।

চিত্ৰ. 1.1 : ব্ৰিটিছ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ অধীনত ভাৰতীয় কৃষিৰ স্থিৰতা

উৎপাদনশীলতা বৰ্ধিত হাৰত হ্ৰাস পাইছিল। অৱশ্যে কৃষি ভূমিৰ সম্প্ৰসাৰণ হোৱা হেতুকে মুঠ হিচাপে এই খণ্ডটোৰ কিছু পৰিমাণে বৃদ্ধি ঘটিছিল। কৃষিখণ্ডত স্থবিৰতাৰ মূল কাৰণ আছিল ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে প্ৰণয়ন কৰা বিভিন্ন ধৰণৰ ভূমি বন্দৱস্তি ব্যৱস্থাসমূহ। বিশেষকৈ সাম্প্ৰতিক ভাৰতৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ ৰাজ্যসমূহক লৈ গঠিত সেই সময়ৰ বেঙ্গল প্ৰেচিডেন্সিয়ে প্ৰণয়ন কৰা জমিদাৰী ব্যৱস্থাত কৃষিখণ্ডৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা লাভ কৃষকৰ পৰিৱৰ্তে জমিদাৰসকলৰ হাতলৈহে গৈছিল। অকল ঔপনিৱেশিক চৰকাৰেই নহয়; সৰহ সংখ্যক জমিদাৰেও কৃষিৰ উন্নতিৰ বাবে কোনো উদ্যোগ হাতত লোৱা নাছিল। জমিদাৰসকলৰ প্ৰধান স্বাৰ্থ আছিল কৃষকসকলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে কোনো ধৰণৰ বিবেচনা নকৰাকৈ তেওঁলোকৰ পৰা খাজনা আদায় কৰা। ফলত তেওঁলোকে অশেষ যাতনা ভুগিবলগীয়া হৈছিল আৰু পিছলৈ সামাজিক অশান্তিৰ সৃষ্টি হৈছিল। ৰাজহ বন্দৱস্তিৰ ব্যৱস্থাও

জমিদাৰসকলৰ এনেধৰণৰ দৃষ্টিভংগীৰ বাবে বহু পৰিমাণে দায়ী। নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ভূমি ৰাজহ জমা দিয়াৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট দিন নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল আৰু সেই নিৰ্দিষ্ট দিনত ৰাজহ জমা দিব নোৱাৰিলে জমিদাৰসকলে অধিকাৰ হেৰুৱাব লগা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি নিম্ন মানৰ প্ৰযুক্তি, জলসিঞ্চনৰ অভাৱ আৰু তাকৰীয়া পৰিমাণৰ সাৰ প্ৰয়োগ আদিয়ে কৃষকসকলৰ অৱস্থাৰ অধিক অৱনতি ঘটাইছিল আৰু কৃষিৰ উৎপাদনশীলতা অতি নিম্ন পৰ্যায়লৈ নমোৱাত অৰিহণা যোগাইছিল। অৱশ্যে কৃষিৰ বাণিজ্যিকীকৰণৰ বাবে দেশৰ কোনো কোনো অঞ্চলত তুলনামূলকভাৱে অধিক পৰিমাণত মুদ্ৰা উপাৰ্জনমুখী শস্য (Cash crop) উৎপাদনৰ উদাহৰণ পোৱা গৈছিল কিন্তু ইয়াৰ ফলত কৃষকসকলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিশেষ উন্নতি ঘটা নাছিল। কিয়নো খাদ্য-শস্য উৎপাদনৰ সলনি ইংৰাজসকলে শেষ পৰ্যায়ত তেওঁলোকৰ দেশৰ উদ্যোগত খটুৱাব

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- ইংৰাজ শাসনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ মানচিত্ৰ এখনৰ লগত স্বাধীন ভাৰতৰ মানচিত্ৰ এখন তুলনা কৰি পাকিস্তানৰ অংশ হোৱা অঞ্চলবোৰ বাছি উলিওৱা। সেইবোৰ অঞ্চল অৰ্থনৈতিক দিশৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ বাবে কিয় গুৰুত্বপূৰ্ণ? (তোমাৰ সুবিধাৰ বাবে ড° ৰাজেন্দ্ৰ প্ৰসাদ ৰচিত 'ইণ্ডিয়া ডিভাইডেড' (India Divided) নামৰ কিতাপখন প্ৰসংগ হিচাপে চোৱা)।
- ইংৰাজসকলে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰৱৰ্তন কৰা ৰাজহ বন্দৱস্তিৰ বিভিন্ন ব্যৱস্থাবোৰ কি কি? এইবোৰ কোন কোন ঠাইত প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল আৰু ইহঁতৰ ফলাফল কেনে ধৰণৰ আছিল? সাম্প্ৰতিক কালৰ ভাৰতীয় কৃষিৰ দৃশ্যপটত এই বন্দৱস্তিবোৰে কি ধৰণৰ প্ৰভাৱ পেলোৱা বুলি ভাবা। (এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰৰ বাবে তুমি ৰমেশ চন্দ্ৰ দত্তই তিনিখণ্ডত লিখা 'ইক'নমিক হিষ্টৰী অৱ ইণ্ডিয়া' (Economic History of India) আৰু দুটা খণ্ডত লিখা বি. এইচ. বদন পাৱেলৰ 'দি লেণ্ড ছিষ্টেম অৱ ব্ৰিটিছ ইণ্ডিয়া' (The Land System of British India) পঢ়ি চাব পৰা। বিষয়টো অধিক উপলব্ধি কৰিবলৈ তুমি ইংৰাজ শাসনাধীন ভাৰতৰ কৃষি মানচিত্ৰ এখন হাতেৰে নাইবা পঢ়াশালাৰ কম্পিউটাৰৰ সহায়ত অংকন কৰিব পাৰা। মনত ৰাখিবা যে বিষয়টো বুজিবলৈ ব্যাখ্যায়ুক্ত মানচিত্ৰ এখনৰ দৰে আন একোৰে সহায় কৰিব নোৱাৰে।

পৰা মুদ্ৰা উপাৰ্জনমুখী শস্যহে ভাৰতীয় কৃষকৰ দ্বাৰা উৎপাদন কৰাইছিল। স্বাধীনতা লাভৰ সময়ত হোৱা দেশ বিভাজনৰ ফলত ভাৰতৰ কৃষি উৎপাদন পুনৰ পিছ হোঁহকে। অবিভাজিত দেশখনৰ এক বৃহৎ পৰিমাণৰ অতি সাৰুৱা আৰু উচ্চ হাৰত জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা থকা কৃষিভূমি পাকিস্তানৰ হাতলৈ যোৱাৰ ফলত ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষিখণ্ডৰ উৎপাদনৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পৰে। বিশেষকৈ, ভাৰতবৰ্ষৰ মৰাপাট উদ্যোগ ইয়াৰ জৰিয়তে বাৰুকৈয়ে ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছিল। কাৰণ মৰাপাট উৎপাদন হোৱা প্ৰায়ভাগ অঞ্চলেই পূব-পাকিস্তান (বৰ্তমানৰ বাংলাদেশ)ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। এইদৰে ভাৰতবৰ্ষৰ মৰাপাট সামগ্ৰীৰ উদ্যোগ কেঁচামালৰ অভাৱত দুৰ্যোগৰ সন্মুখীন হ'ল। (যিটো ক্ষেত্ৰত তেতিয়ালৈকে দেশখনে আন্তৰ্জাতিক বজাৰত একচেটিয়া অধিকাৰ লাভ কৰি আছিল।)

1.4 ঔদ্যোগিক খণ্ড (Industrial Sector) :

ঔপনিৱেশিক শাসনৰ অধীনত ভাৰতবৰ্ষই কৃষি আৰু নিৰ্মাণ খণ্ডসমূহৰ দৰেই সুস্থ ঔদ্যোগিক ভেটিও গঢ়ি তুলিব নোৱাৰিলে। দেশখনৰ বিশ্ববিখ্যাত হস্তশিল্পৰ উদ্যোগসমূহ হ্ৰাস পালে, অথচ অতদিনে এইবোৰে লাভ কৰি থকা গৌৰৱৰ স্থান অধিকাৰ কৰিব পৰাকৈ অনুৰূপ কোনো আধুনিক ঔদ্যোগিক ভেটি গঢ়ি উঠিবলৈ দিয়া নহ'ল। ঔপনিৱেশিক চৰকাৰৰ ভাৰতবৰ্ষত নিঃউদ্যোগীকৰণৰ এনে প্ৰণালীবদ্ধ নীতিৰ প্ৰাথমিক অভিপ্ৰায় দুই ধৰণৰ আছিল। প্ৰথমতে, ভাৰতবৰ্ষক মাথোন ইংলেণ্ডত গঢ়ি উঠা আধুনিক উদ্যোগসমূহৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় গুৰুত্বপূৰ্ণ কেঁচা সামগ্ৰীবোৰৰ ৰপ্তানিকাৰীৰ পৰ্যায়লৈ অৱনমিত কৰা; আৰু দ্বিতীয়তে, সেই উদ্যোগসমূহৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষক এখন প্ৰাপ্তিবিহীনভাৱে প্ৰসাৰিত (Sprawling Market) বজাৰলৈ পৰিণত কৰা, যাতে তেওঁলোকৰ মাতৃভূমি

ব্ৰিটেইনৰ সৰ্বাধিক সুবিধাৰ বাবে এই উদ্যোগসমূহৰ বিৰামহীন প্ৰসাৰণ নিশ্চিত কৰিব পৰা যায়। খোলা অৰ্থব্যৱস্থাৰ দৃশ্যপটত স্থানীয় হস্তশিল্পৰ উদ্যোগসমূহৰ অৱনতিৰ ফলত দেশত প্ৰভূত নিবনুৱা সমস্যাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ লগতে স্থানীয়ভাৱে প্ৰস্তুত সামগ্ৰীৰ পৰা বঞ্চিত ভাৰতবৰ্ষৰ ভোক্তাৰ বজাৰত এক নতুন চাহিদাৰ সৃষ্টি হ'ল। ইংলেণ্ডত সন্তোষে প্ৰস্তুত কৰা সামগ্ৰীৰ বৰ্ধিত আমদানিৰ জৰিয়তে লাভজনকভাৱে এনে চাহিদা পূৰণ কৰা হৈছিল।

উনৈশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত আধুনিক উদ্যোগে ভাৰতবৰ্ষত খোপনি পুতিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল যদিও ইয়াৰ বিকাশ তেনেই লেহেমীয়া হৈ থাকিল। আৰম্ভণিতে এই বিকাশ কপাহী বস্ত্ৰ আৰু মৰাপাট কল স্থাপনতে সীমাবদ্ধ আছিল। মূলতঃ ভাৰতীয়সকলে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰা কপাহী বস্ত্ৰৰ কলসমূহ মহাৰাষ্ট্ৰ, গুজৰাট আদিৰ দৰে দেশৰ পশ্চিম অংশত অৱস্থিত আছিল। আনহাতে বিদেশীসকলে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি ৰখা মৰাপাট কলসমূহ বঙ্গদেশত কেন্দ্ৰীভূত আছিল। পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত, কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিতে, লো-তীখা উদ্যোগসমূহ গঢ়ি উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। 1907 চনত টাটা আইৰণ এণ্ড ষ্টিল কোম্পানী (টিচকো, TISCO) স্থাপন কৰা হৈছিল। দ্বিতীয় মহাসমৰৰ পিছত চেনি, চিমেন্ট, কাগজ আদি ক্ষেত্ৰতো কেতবোৰ উদ্যোগ গঢ়ি উঠিছিল।

অৱশ্যে ভাৰতবৰ্ষত ভৱিষ্যতে অধিক ঔদ্যোগীকৰণৰ সহায়ক হ'ব পৰাকৈ কোনো মূলধন জাতীয় সামগ্ৰীৰ উদ্যোগ গঢ়ি নুঠিল বুলিয়ে ক'ব পাৰি। চলিত ভোগৰ সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা যন্ত্ৰ-পাতি উৎপাদন কৰা উদ্যোগক মূলধন জাতীয় সামগ্ৰীৰ উদ্যোগ বুলি কোৱা হয়।

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- ভাৰতবৰ্ষৰ ক'ত আৰু কেতিয়া অন্যান্য আধুনিক উদ্যোগসমূহ স্থাপন হৈছিল তাৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰা। এটা আধুনিক উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে মৌলিক প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ কি কি তাক চিনাক্ত কৰিব পাৰিবানে? উদাহৰণ স্বৰূপে, জামছেদপুৰত (বৰ্তমান ঝাৰখণ্ড ৰাজ্যৰ) টাটা আইৰণ এণ্ড ষ্টিল উদ্যোগ স্থাপন হোৱাৰ কাৰণসমূহ কি কি বুলি ভাবা?
- বৰ্তমান সময়ত ভাৰতবৰ্ষত কিমানটা লো-তীখাৰ কাৰখানা আছে? এইবোৰ বিশ্বৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট লো-তীখাৰ কাৰখানাসমূহৰ অন্তৰ্ভুক্তনে? এই উদ্যোগসমূহৰ পুনৰ সঠিক আৰু উন্নীতকৰণ প্ৰয়োজনীয়নে? যদি হয় এইটো কেনেকৈ কৰিব পৰা যাব? এটা মতামত আছে যে যি সমূহ উদ্যোগ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিধৰ নহয়; সেইবোৰ ৰাজহুৱা খণ্ডত চলি থকাটো উচিত নহয়। তুমি কি ভাবা?
- ভাৰতবৰ্ষৰ এখন মানচিত্ৰত স্বাধীনতাৰ সময়ত বিদ্যমান কপাহী বস্ত্ৰৰ কল, মৰাপাটৰ কল আৰু সূতা কলসমূহ চিহ্নিত কৰা।

অতীত-তত দুই-এটা উৎপাদনকাৰী গোট স্থাপন কৰাটো দেশখনত পৰম্পৰাগত হস্তশিল্পৰ উদ্যোগসমূহৰ প্ৰায় পাইকাৰী স্থানচ্যুতিৰ বিকল্প হিচাপে গণ্য কৰিব পৰা নাযায়। ইয়াৰ উপৰি নতুন উদ্যোগ খণ্ডৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ আৰু মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ ইয়াৰ বৰঙণি তেনেই তকৰ আছিল। নতুন উদ্যোগখণ্ডৰ আন এটা তাৎপৰ্যপূৰ্ণ দ্ৰুতি হ'ল ৰাজহুৱা খণ্ডৰ কাৰ্যৰ সীমিত পৰিসৰ। এই খণ্ডটো মাত্ৰ ৰেল, শক্তি উৎপাদন, যোগাযোগ, বন্দৰ আৰু আন কিছুমান বিভাগীয় উদ্যোগতে সীমাবদ্ধ হৈ থাকিল।

1.5 বৈদেশিক বাণিজ্য (Foreign Trade) :

অতীজৰে পৰা ভাৰতবৰ্ষ বৈদেশিক বাণিজ্যত অংশগ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ দেশ। কিন্তু সামগ্ৰী উৎপাদন, বৈদেশিক বাণিজ্য আৰু শুষ্কৰ ক্ষেত্ৰত ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা ৰক্ষণশীল নীতিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ৰূপ, গঠন আৰু পৰিমাণৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ফলস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষ কপাহ, ৰেচম, উণ, চেনি, নীল, মৰাপাট ইত্যাদি প্ৰাথমিক সামগ্ৰীৰ

ৰপ্তানিকাৰী আৰু কপাহী, ৰেচমী আৰু উণৰ কাপোৰ আদি চূড়ান্ত ভোগ্য বস্তুসমূহ তথা ইংলেণ্ডৰ কাৰখানাত উৎপাদিত লঘু যন্ত্ৰপাতিৰ লেখীয়া মূলধন জাতীয় সামগ্ৰীৰ আমদানিকাৰী হৈ পৰিছিল। সকলো ব্যৱহাৰিক অৰ্থত ইংলেণ্ডে ভাৰতবৰ্ষৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ ওপৰত একচেটিয়া নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰিছিল। ফলস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ আধাতকৈও অধিক ইংলেণ্ডতে সীমাবদ্ধ হৈছিল আৰু বাকীখিনি চীন, সিংহল (শ্ৰীলঙ্কা) আৰু পাৰ্চীয়া (ইৰান) আদি অন্যান্য কেইখনমান দেশৰ লগতো চলিবলৈ দিয়া হৈছিল। চুৰেজ খাল (Suez Canal) মুকলি হোৱাত ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্যত ব্ৰিটিছ নিয়ন্ত্ৰণ অধিক শক্তিশালী হৈছিল। (কক্ষ 1.3 চোৱা।)

সমগ্ৰ ঔপনিৱেশিক কালজুৰি ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য আছিল বৃহৎ পৰিমাণৰ ৰপ্তানি উদ্ভৱৰ সৃষ্টি; কিন্তু দেশখনৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ বিস্তৰ মূল্যৰ বিনিময়তহে এই উদ্ভৱ সম্ভৱ হৈছিল।

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- ব্ৰিটিছ শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষই আমদানি আৰু ৰপ্তানি কৰা সামগ্ৰীসমূহৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰা।
- ভাৰত চৰকাৰৰ বিত্ত মন্ত্ৰালয়ে প্ৰকাশ কৰা অৰ্থনৈতিক সমীক্ষাৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিকৃত সামগ্ৰীৰ তথ্য সংগ্ৰহ কৰা। প্ৰাক্-স্বাধীনতা কালৰ পৰা চলি অহা আমদানি ৰপ্তানিৰ লগত এইবোৰৰ তুলনা কৰি চোৱা। ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্য বহুলাংশে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা মুখ্য বন্দৰসমূহৰ নামবোৰ লিখা। দেশীয় বজাৰত খাদ্য-শস্য, বস্ত্ৰ, কেৰাচিন তেল ইত্যাদি অনেক অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ অত্যন্ত নাটনি সুস্পষ্ট হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি এই ৰপ্তানি উদ্ভূতই ভাৰতবৰ্ষলৈ সোণ নাইবা ৰূপৰ সোঁত বোৱাব পৰা নাছিল। বৰঞ্চ ই ব্যৱহৃত হৈছিল ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে ইংলেণ্ডত প্ৰতিষ্ঠা কৰা কাৰ্যালয়ৰ খৰচৰ বাবে, ব্ৰিটিছ চৰকাৰে চলোৱা যুদ্ধ আৰু অদৃশ্যমান সামগ্ৰীৰ আমদানিৰ ব্যয় হিচাপে। এই আটাইবোৰে ভাৰতবৰ্ষৰ ধনৰ নিৰ্গমন ঘটাইছিল।

1.6 জনসংখ্যামূলক অৱস্থা (Demographic Condition) :

ব্ৰিটিছ শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন বিস্তৃত তথ্য পোন প্ৰথমে 1881

চনত এটি সমীক্ষাৰ জৰিয়তে সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। এই সমীক্ষাৰ কিছুমান সীমাবদ্ধতা আছিল যদিও ইয়াত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বিষমতাৰ ছবি এখন প্ৰকাশ পাইছিল।

চিত্ৰ. 1.2 : চুৱেজ খাল : ভাৰত আৰু ব্ৰিটেইনৰ মাজত ঘাইপথ হিচাপে ব্যৱহৃত

কক্ষ 1.3 : চুৱেজ খালৰ জৰিয়তে বাণিজ্য (Trade through the Suez Canal)

চুৱেজ খাল (Suez Canal) উত্তৰ-পূব ইজিপ্তৰ চুৱেজ যোজকৰ মাজেৰে উত্তৰৰ পৰা দক্ষিণলৈ বোৱাই নিয়া এটা কৃত্ৰিম জলপথ। ই ভূমধ্য সাগৰৰ চেইড (Said) বন্দৰ আৰু লোহিত সাগৰৰ প্ৰশাখা চুৱেজ উপসাগৰক সংযুক্ত কৰিছে। এই খালে এহাতে ইউৰোপীয় বা আমেৰিকাৰ বন্দৰসমূহ আৰু আনহাতে দক্ষিণ এছিয়া, পূব আফ্ৰিকা বা ওচেনিয়াৰ বন্দৰসমূহৰ মাজত চলাচল কৰা জাহাজসমূহৰ বাবে এটা বাণিজ্য পথৰ সুযোগ দিছে। ফলত আফ্ৰিকাৰ মাজেৰে ঘূৰি অহা-যোৱা কৰাৰ অসুবিধা আঁতৰিছে। কৌশলগত আৰু অৰ্থনৈতিক কাৰণত এই নদী পথটো পৃথিৱীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ জলপথসমূহৰ অন্যতম। 1869 চনত এই পথটো মুকলি হোৱাৰ ফলত পৰিবহন ব্যয় হ্ৰাস পায় আৰু ভাৰতীয় বজাৰলৈ প্ৰৱেশ সহজসাধ্য হৈ উঠে।

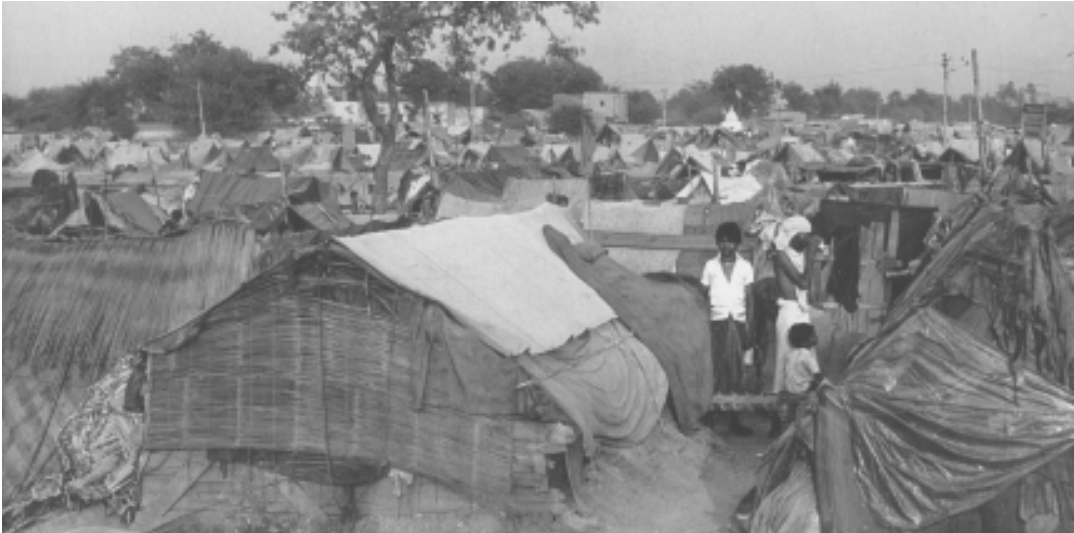
পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত প্ৰতি দহ বছৰৰ ব্যৱধানত এনে পিয়ল চলোৱা হৈছিল। 1921 চনৰ আগত ভাৰতবৰ্ষ, জনসংখ্যা সঞ্চৰণ (Demographic Transition)ৰ প্ৰথম স্তৰত আছিল। জনসংখ্যা সঞ্চৰণৰ দ্বিতীয় স্তৰ 1921 চনৰ পিছৰ পৰা আৰম্ভ হয়। সি যি কি নহওক, এই স্তৰত ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যা অথবা জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ কোনোটোৰে উচ্চহাৰত বৃদ্ধি হোৱা নাছিল।

সামাজিক উন্নয়নৰ বিভিন্ন নিৰ্দেশকসমূহে যথেষ্ট উৎসাহজনক নাছিল। সামগ্ৰিক সাক্ষৰতাৰ হাৰ 16 শতাংশৰো কম আছিল। ইয়াৰ ভিতৰত মহিলাৰ সাক্ষৰতাৰ স্তৰ অতি নগণ্য আছিল। (প্ৰায় 7 শতাংশ)। জনসংখ্যাৰ বৃহৎ অংশৰ বাবে জনস্বাস্থ্যৰ সুবিধাৰ কোনো ব্যৱস্থা নাছিল আৰু কেতিয়াবা থাকিলেও অত্যন্ত তাকৰীয়া আছিল। ফলত পানী আৰু বায়ুৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা বেমাৰ-আজাৰসমূহে প্ৰচণ্ড মূৰ্তি ধাৰণ কৰি বৃহৎ সংখ্যক মানুহৰ মৃত্যু ঘটাইছিল। আচৰিত হ'ব লগা নাই যে সামগ্ৰিক মৃত্যুৰ হাৰ যথেষ্ট উচ্চ

আছিল। বিশেষকৈ, শিশুৰ মৃত্যুৰ হাৰ যথেষ্ট ভয়াৱহ আছিল। বৰ্তমানৰ প্ৰতি হাজাৰত 63 টা শিশুৰ মৃত্যুৰ বিপৰীতে তেতিয়া প্ৰতি হাজাৰত প্ৰায় 218 টা শিশুৰ মৃত্যু হৈছিল। জীৱন প্ৰত্যাশা (Life Expectancy)ও অতি নিম্ন আছিল। বৰ্তমানৰ 63 বছৰৰ বিপৰীতে সেই সময়ত জীৱন প্ৰত্যাশা আছিল মাত্ৰ 32 বছৰ। বিশ্বাসযোগ্য তথ্যৰ অভাৱত সেই সময়ৰ দৰিদ্ৰতাৰ বিস্তৃতি নিৰ্দিষ্টকৈ ক'ব নোৱাৰি। কিন্তু সন্দেহ নাই যে ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষত ব্যাপক দাৰিদ্ৰ্যই বিৰাজ কৰিছিল আৰু ই সেই সময়ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ জনসাধাৰণৰ অৱনতিপূৰ্ণ দৃশ্যপটলৈ অৰিহণা যোগাইছিল।

1.7 বৃত্তিগত গাঁথনি (Occupational Structure) :

বৃত্তিগত গাঁথনি, অৰ্থাৎ ঔপনিৱেশিক সময়ত ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন উদ্যোগ তথা খণ্ডৰ মাজত কৰ্মৰত লোকৰ বিতৰণত পৰিৱৰ্তনৰ কোনো চিন নাছিল।

চিত্ৰ. 1.3 : দাৰিদ্ৰ্য, পুষ্টিহীনতা আৰু অনুন্নত স্বাস্থ্য সেৱাৰ সুবিধাৰো ব্ৰিটিছ শাসিত ভাৰতবৰ্ষত জনসংখ্যাৰ লেহেমীয়া বৃদ্ধি ঘটাইছিল।

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- ভাৰতবৰ্ষৰ স্বাধীনতাৰ আগতে সঘনাই উৎপত্তি হোৱা দুৰ্ভিক্ষৰ কাৰণসমূহ বিচাৰি উলিয়াব পাৰিবানে? ন'বেল বঁটা বিজয়ী অমৰ্ত্য সেনৰ 'Poverty and Famines' পুথিখন পঢ়ি চাব পাৰা।
- স্বাধীনতাৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ বৃত্তিগত গাঁথনিৰ (Occupational Structure) এটা পাইচিট্ৰ প্ৰস্তুত কৰা।

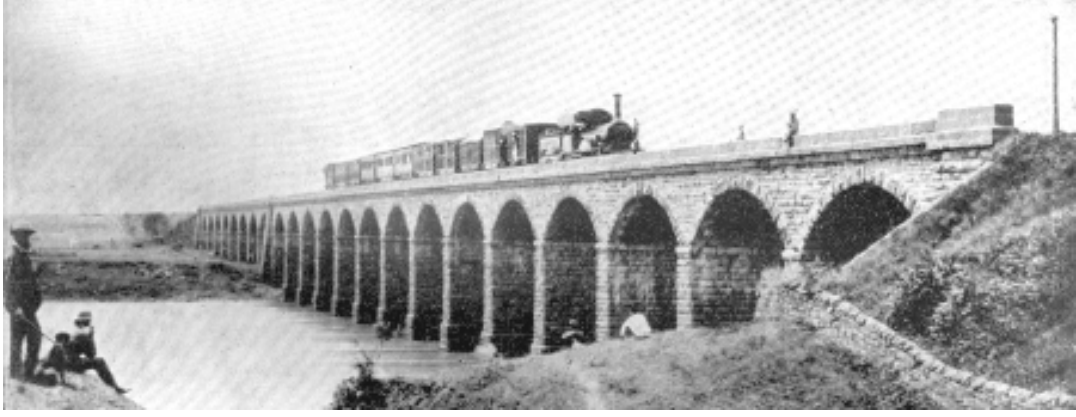
মুঠ শ্ৰমিকৰ এক বৃহৎ অংশ অৰ্থাৎ প্ৰায় 70-75 শতাংশ কেৱল কৃষিখণ্ডত নিয়োজিত আছিল। আনহাতে নিৰ্মাণ খণ্ড তথা সেৱা খণ্ডত যথাক্ৰমে 10 শতাংশ আৰু 15-20 শতাংশ নিয়োজিত আছিল। বৰ্ধিত আঞ্চলিক বৈষম্য আছিল আন এটা চকুত পৰা দিশ। তেতিয়াৰ মাদ্ৰাজ প্ৰেচিডেন্সি (বৰ্তমানৰ তামিলনাডু, অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ, কেৰালা আৰু কৰ্ণাটক)ৰ কিছু অংশ মহাৰাষ্ট্ৰ আৰু পশ্চিমবংগত শ্ৰমিকৰ কৃষিখণ্ডত নিৰ্ভৰশীলতা হ্ৰাস পাইছিল আৰু সম অনুপাতত নিৰ্মাণ খণ্ড আৰু সেৱাখণ্ডত শ্ৰমিকৰ সংখ্যা বৃদ্ধি পাইছিল। অৱশ্যে একে সময়তে উৰিষ্যা, ৰাজস্থান আৰু পঞ্জাব আদি অন্যান্য ৰাজ্যত কৃষিখণ্ডত শ্ৰমিকৰ অংশ বৃদ্ধি পাইছিল।

1.8 আন্তঃগাঁথনি (Infrastructure) :

ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষৰ মূল আন্তঃগাঁথনিমূলক ব্যৱস্থাসমূহ যেনে— ৰে'ল, বন্দৰ, জলপৰিবহন আৰু ডাক-তাঁৰ সেৱাৰ উন্নতি ঘটিছিল। অৱশ্যে এনে উন্নয়নৰ অন্তৰ্ভুক্ত উদ্দেশ্য জনসাধাৰণলৈ মৌলিক সা-সুবিধা আগবঢ়োৱাটো নাছিল; বৰঞ্চ বিভিন্ন ঔপনিৱেশিক স্বার্থ পূৰণ

কৰাটোহে আছিল। ইংৰাজৰ শাসনৰ আগতে নিৰ্মাণ কৰা ৰাস্তাসমূহ আধুনিক পৰিবহনৰ বাবে উপযুক্ত নাছিল। মূলধনৰ অভাৱ হেতুকে ঔপনিৱেশিক প্ৰশাসনেও এই ক্ষেত্ৰত বিশেষ একো কৰিব পৰা নাছিল। যিবোৰ পথ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল সেই পথসমূহ মূলতঃ ভাৰতবৰ্ষলৈ সৈন্য আনিবলৈ আৰু গ্ৰামাঞ্চলৰ পৰা কেঁচামাল ওচৰৰ ৰে'ল ষ্টেচনলৈ বা বন্দৰলৈ নি সেইসমূহ ইংলেণ্ড তথা অন্যান্য লোভনীয় বিদেশী ৰাষ্ট্ৰলৈ পঠোৱাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সকলো বতৰতে গাঁও অঞ্চলৰ লগত যোগাযোগ ৰক্ষা কৰিবলৈ সুবিধাজনক পথৰ সদায় অত্যন্ত নাটনি আছিল। সেয়েহে গাঁও অঞ্চলত বসবাস কৰা জনসাধাৰণে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ আৰু দুৰ্ভিক্ষৰ সময়ত অৱধাৰিতভাৱে অকথ্য কষ্ট ভোগ কৰিবলগীয়া হৈছিল।

1850 চনত ইংৰাজসকলে ভাৰতবৰ্ষত ৰে'লপথৰ সূচনা কৰে আৰু ই ইংৰাজসকলৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৰঙণিসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল। ৰে'লপথে ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ গাঁথনিত দুই ধৰণৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। প্ৰথমতে, এই পৰিবহন ব্যৱস্থাই দেশখনৰ জনসাধাৰণক বহু দূৰ-দূৰণিলৈ ভ্ৰমণত সহায় কৰিছিল আৰু সেয়েহে ভৌগোলিক আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰাচীৰ নাইকিয়া হৈছিল। দ্বিতীয়তে, এই ব্যৱস্থাই ভাৰতীয় কৃষিৰ বাণিজ্যিকীকৰণক উৎসাহিত কৰাৰ ফলত ভাৰতবৰ্ষৰ গ্ৰাম্য অৰ্থব্যৱস্থাৰ তুলনামূলক স্ব-নিৰ্ভৰশীলতাৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পৰিছিল। সন্দেহাতীতভাৱে ভাৰতবৰ্ষৰ ৰপ্তানি বাণিজ্যৰ পৰিমাণৰ প্ৰসাৰ ঘটিছিল; কিন্তু ইয়াৰ সুফল ভাৰতীয় জনসাধাৰণে খুব কমেই লাভ কৰিছিল।

চিত্র. 1.4 : বোম্বাই আৰু থানেক সংলগ্ন কৰা প্ৰথম ৰে'লপথৰ দলং, 1854

ৰে'ল পৰিবহনৰ সূচনাই ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ বাবে যি সামাজিক সুফলৰ সৃষ্টি কৰিছিল তাৰ তুলনাত দেশখনৰ অৰ্থব্যৱস্থাত ঘটা বৃহৎ লোকচান অধিক আছিল। পথ আৰু ৰে'ল পৰিবহনৰ উন্নতিৰ লগতে ঔপনিৱেশিক শাসকসকলে আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্য আৰু সাগৰীয় পথ উন্নয়নৰ বাবেও ব্যৱস্থা হাতত লৈছিল; কিন্তু এই ব্যৱস্থাসমূহ মুঠেই সন্তোষজনক নাছিল। আভ্যন্তৰীণ জলপথসমূহো সময়ে সময়ে অমিতব্যয়ী বুলি প্ৰমাণিত হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, উৰিষ্যা উপকূলৰ উপকূলীয় নলাৰ কথা আঙুলিয়াব পাৰি। ৰাজকোষৰ বৃহৎ ব্যয়েৰে এই নলাটো নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল যদিও ইয়াৰ

সমান্তৰালভাৱে শীঘ্ৰে সমগ্ৰ অঞ্চল অতিক্ৰম কৰা ৰে'লপথৰ লগত ফেৰ মাৰিবলৈ ই ব্যৰ্থ হৈছিল; আৰু সেয়েহে অৱশেষত ইয়াক পৰিত্যাগ কৰিবলগীয়া হৈছিল। তেনেদৰে, ব্যয়বহুল বৈদ্যুতিক টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলনে দেশখনৰ আইন-শৃংখলা ৰক্ষাৰ উদ্দেশ্য পূৰণ কৰিছিল। আনহাতে, জনসাধাৰণৰ বাবে অতি উপযোগী সেৱা আগবঢ়োৱা ডাক-সেৱা সম্পূৰ্ণৰূপে অযথোপযুক্ত আছিল। আন্তঃগাঁথনিৰ

চিত্র. 1.5 : ভাৰতবৰ্ষৰ উড্ডায়ন খণ্ডৰ আৰম্ভণি ঘটাই টাটা এণ্ড চম্পৰ এটা বিভাগ 'টাটা এয়াৰলাইন্স' প্ৰতিষ্ঠিত হয়- 1932 চনত

কৰি চোৱা : (Work These Out)

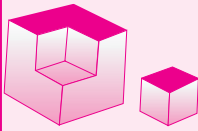
- ভাৰতবৰ্ষত ব্ৰিটিছ প্ৰশাসনে বিভিন্নভাৱে সুফল প্ৰদান কৰিছিল বুলি এতিয়াও এটা ধাৰণা চলি আছে। এই ধাৰণা সন্দৰ্ভত তথ্যভিত্তিক বিতৰ্কৰ প্ৰয়োজন আছে। এই ধাৰণাৰ প্ৰতি তোমাৰ দৃষ্টিভংগী কি? ব্ৰিটিছৰ ৰাজত্ব ভাৰতবৰ্ষৰ কাৰণে ভাল আছিলনে, বিষয়টোৰ ওপৰত শ্ৰেণীকোঠাত যুক্তিৰে আলোচনা কৰা।

সাম্প্রতিক অৱস্থা সম্বন্ধে তোমালোকে অষ্টম অধ্যায়ত অধিক জানিব পাৰিবা।

1.9 সামৰণি (Conclusion) :

ভাৰতবৰ্ষই স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ সময়লৈকে দুই শতিকাজোৰা ঔপনিৱেশিক শাসনৰ প্ৰভাৱৰ বীজ ইতিমধ্যে দেশৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ সকলো দিশতে ৰোপিত হৈছিল। কৃষিখণ্ডটো ইতিমধ্যে উদ্বৃত্ত শ্ৰম আৰু অত্যন্ত নিম্ন উৎপাদনশীলতাৰ দ্বাৰা ভাৰাক্ৰান্ত হৈ উঠিছিল। উদ্যোগখণ্ডই আধুনিকীকৰণ, ভিন্নকৰণ,

সক্ষমতাৰ্ধন আৰু বৰ্ধিত ৰাজস্বৰা বিনিয়োগৰ বাবে উদ্বাউল হৈছিল। বৈদেশিক বাণিজ্যক ব্ৰিটেইনৰ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ প্ৰতিপালমুখী কৰি তোলা হৈছিল। বিখ্যাত ৰে'ল ব্যৱস্থাকে ধৰি আন্তঃগাঁথনিৰ উন্নয়ন, সম্প্ৰসাৰণ আৰু জনমুখীকৰণৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। তীব্ৰ দৰিদ্ৰতা আৰু নিবনুৱা সমস্যাৰ ব্যাপকতাৰ বাবে চৰকাৰী অৰ্থনৈতিক নীতিৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। মুঠতে দেশখন বিপুল সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হৈছিল।

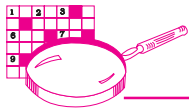
পুনৰুক্তি (Recap)

- স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষই লাভ কৰা অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বিষয়ে জানিবলৈ আৰু ইয়াৰ মূল্যায়নৰ বাবে প্ৰাক্-স্বাধীন কালৰ ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ এটা বোধৰ প্ৰয়োজন।
- ঔপনিৱেশিক শাসনকালত চৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহে উপনিৱেশসমূহৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ উন্নতি সাধন কৰাতকৈ ব্ৰিটিছৰ অৰ্থনৈতিক স্বাৰ্থৰ সুৰক্ষা আৰু অগ্ৰগতিত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
- ভাৰতবৰ্ষৰ জনসাধাৰণৰ বৃহত্তম অংশই জীৱিকাৰ বাবে কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱা সত্ত্বেও কৃষিখণ্ড স্থবিৰতাৰ বলি হৈছিল আৰু অধিক হাৰত ইয়াৰ অৱনতি ঘটিছিল।
- ব্ৰিটিছ চৰকাৰে প্ৰৱৰ্তন কৰা প্ৰণালীবদ্ধ নীতিসমূহে ভাৰতবৰ্ষৰ বিশ্ববিখ্যাত হস্তশিল্পসমূহক পতনলৈ ঠেলি দিছিল। অথচ, ইয়াৰ বিকল্প হিচাপে আধুনিক উদ্যোগৰ ভেটি গঢ়াত কোনো বিশেষ অৰিহণা যোগোৱা নাছিল।
- উপযুক্ত জনস্বাস্থ্য সেৱাৰ অভাৱ, সঘনাই হোৱা প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ আৰু দুৰ্ভিক্ষই দুৰ্ভাগীয়া ভাৰতীয় জনসাধাৰণক ভিকলত পৰিণত কৰিছিল আৰু ফলত মৃত্যুৰ হাৰ অধিক হৈছিল।
- ঔপনিৱেশিক শাসকসকলে আন্তঃগাঁথনিমূলক সা-সুবিধাৰ উন্নয়নৰ বাবে কিছুমান পদক্ষেপ লৈছিল, কিন্তু এইবোৰৰ লগত নিজ স্বাৰ্থহে জড়িত আছিল। অৱশ্যে দীৰ্ঘকালত স্বাধীন ভাৰতীয় চৰকাৰে ইয়াৰ ভিত্তিতে দেশখনৰ ভৱিষ্যতৰ অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক পৰিকল্পনাৰ সৌধ নিৰ্মাণ কৰিছিল।

অনুশীলনী (Exercise)

1. ভাৰতত ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে অনুসৰণ কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহৰ দৃষ্টিভংগী কেনে আছিল? এই নীতিসমূহৰ প্ৰভাৱসমূহ কেনেকুৱা আছিল?
2. ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষৰ জনমূৰি আয় গণনা কৰা কেইজনমান বিশিষ্ট অৰ্থনীতিবিদৰ নাম লিখা।
3. ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতীয় কৃষিৰ স্থবিৰতাৰ প্ৰধান কাৰণসমূহ কি কি আছিল?
4. স্বাধীনতাৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষত চলি থকা কেইটামান উদ্যোগৰ নাম লিখা।
5. পৰাধীন ভাৰতত ইংৰাজসকলে চলোৱা পদ্ধতিগত নিঃউদ্যোগীকৰণৰ দুইধৰণৰ উদ্দেশ্য কি কি আছিল?
6. “ঔপনিৱেশিক শাসনৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ পৰম্পৰাগত হস্তশিল্পসমূহ ধ্বংস হৈছিল।” এই মন্তব্য সমৰ্থন কৰানে? তোমাৰ উত্তৰৰ সমৰ্থনত যুক্তি দিয়া।
7. ইংৰাজসকলে ভাৰতবৰ্ষত আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন নীতিৰ জৰিয়তে কেনে উদ্দেশ্য পূৰণ কৰিব বিচাৰিছিল?
8. ব্ৰিটিছ ঔপনিৱেশিক প্ৰশাসকসকলে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰৱৰ্তন কৰা ঔদ্যোগিক নীতিৰ কিছুমান ক্ৰটিৰ সমালোচনাত্মক মূল্যায়ন আগবঢ়োৱা।
9. ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতীয় ধন (সম্পদ)ৰ নিৰ্গমন বুলিলে তুমি কি বুজা?
10. প্ৰথম পৰ্যায়ৰ পৰা দ্বিতীয় পৰ্যায়লৈ জনসংখ্যাৰ সঞ্চৰণ সূচাবলৈ নিৰূপণকাৰী বছৰটো কি?
11. ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষত জনসংখ্যাৰ দৃশ্যপট সম্বন্ধে এটি পৰিমাণগত বিশ্লেষণ আগবঢ়োৱা।
12. ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাক্ স্বাধীনতা কালৰ বৃত্তিগত গাঁথনিৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ দাঙি ধৰা।
13. স্বাধীনতাৰ সময়ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰ্থনৈতিক প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ কেইটিমান চিহ্নিত কৰা।
14. ভাৰতবৰ্ষত কেতিয়া চৰকাৰীভাৱে পিয়ল কাৰ্য হাতত লোৱা হৈছিল?
15. স্বাধীনতাৰ সময়ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ আয়তন আৰু দিশৰ আভাস দিয়া।
16. ভাৰতবৰ্ষত ইংৰাজসকলৰ কিবা ইতিবাচক বৰঙণি আছিলনে? আলোচনা কৰা।

ওপৰাৰ্খি কাৰ্যৰ পৰামৰ্শ (Suggested Additional Activities)

1. স্বাধীনতাৰ আগতে ভাৰতবৰ্ষৰ গাঁও আৰু চহৰ অঞ্চলৰ জনসাধাৰণৰ বাবে উপলব্ধ সামগ্ৰী আৰু সেৱাসমূহৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰা। বৰ্তমানৰ জনসাধাৰণৰ তেনেকুৱা সামগ্ৰী আৰু সেৱাসমূহৰ ভোগৰ ধৰণৰ লগত ইয়াৰ তুলনা কৰা। ইয়াৰ পৰা জনসাধাৰণৰ জীৱন ধাৰণৰ মানৰ লক্ষ্যণীয় পৰিৱৰ্তনসমূহ দেখুওৱা।
2. স্বাধীনতাৰ আগৰ তোমাৰ ওচৰ-পাঁজৰৰ গাঁও/নগৰৰ চিত্ৰ সংগ্ৰহ কৰা আৰু বৰ্তমানৰ দৃশ্যপটৰ লগত ইয়াৰ তুলনা কৰা। কি পৰিৱৰ্তন লক্ষ্য কৰিলা? সেই পৰিৱৰ্তনসমূহ ভাল নে বেয়া? আলোচনা কৰা।
3. ভাৰতবৰ্ষত জমিদাৰী প্ৰথা প্ৰকৃতপক্ষে নিৰ্মূল হৈছেনে? শিক্ষকৰ সহায়ত এই বিষয়ত এটা সমূহীয়া আলোচনা অনুষ্ঠিত কৰা। সমূহীয়াভাৱে যদি নেতিবাচক মতামতত উপনীত হোৱা, তেনেহ'লে প্ৰথাটো নিৰ্মূলকৰণৰ বাবে কি ব্যৱস্থা লোৱা উচিত বুলি ভাবা আৰু কিয়?
4. স্বাধীনতাৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসাধাৰণে গ্ৰহণ কৰা প্ৰধান বৃত্তিসমূহ চিনাক্ত কৰা। বৰ্তমান সময়ত জনসাধাৰণে প্ৰধানকৈ কোনবোৰ বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিছে? সংস্কাৰ নীতিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত অহা 15 বছৰৰ পিছত, ধৰা 2020 চনত, ভাৰতবৰ্ষৰ বৃত্তিগত দৃশ্যপট কেনে হ'ব বুলি অনুমান কৰা?

প্ৰসঙ্গ (References)

- BADEN-POWELL, B.H. 1892. *The Land Systems of British India*, Vols I, II and III. Oxford Clarendon Press, Oxford.
- BUCHANAN, D.H. 1966. *Development of Capitalist Enterprise in India*. Frank Cass and Co. London.
- CHANDRA, BIPAN. 1993. 'The Colonial Legacy' in Bimal Jalan (ed.), *The Indian Economy: Problems and Prospects*. Penguin Books, New Delhi.
- DUTT, R.C. 1963. *Economic History of India*, Vols. I and II. Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi.
- KUMAR, D. and MEGHNAD DESAI (Eds.). 1983. *Cambridge Economic History of India*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MILL, JAMES. 1972. *History of British India*. Associated Publishing House, New Delhi.
- PRASAD, RAJENDRA. 1946. *India Divided*. Hind Kitabs, Bombay.
- SEN, AMARTYA. 1999. *Poverty and Famines*. Oxford University Press, New Delhi.